

INLEIDING

a OPEN BREKEN

Teksten zijn zelden zo helder als glas. Vaak wordt taal beschouwd als slechts een communicatie middel. Dan wordt de eis gesteld dat de tekst transparant moet zijn. ‘Let’s be totally clear’, wordt dan gezegd voor er een duister dreigement komt.

Is het mogelijk de brieven van Paulus als heldere mededelingen, transparante teksten te lezen?

Laatst luisterde ik naar muziek van Louis Couperin (omstreeks 1650). De noten kun je lezen maar pas de vertolker maakt duidelijk dat je een *corrente* van Frescobaldi, Italiaans speels en watervlug; een *courante* van Froberger Duits wat stug en met volle klanken en een Franse *courante* van Couperin Frans, langzaam en elegant, opgesierd met veel trillers en andere versieringen moet spelen. Dezelfde dans voert je in drie totaal verschillende werelden. Op het concert werden suites van Couperin uitgevoerd, maar die schreef hij niet. Hij componeerde ongeveer tweehonderd dansen. De mode van een eeuw later, onder invloed van Bach, herschikte ze tot suites. Die werden naar toonsoort, C groot of a klein, bij elkaar gezet. Toonsoorten die Couperin nog niet kende. Dansen die niet bij elkaar horen of passen en soms met twintig jaar verschil gecomponeerd werden. De volgorde werd ook veranderd in *allemande*, *courante*, *sarabande* en *gigue* – volkomen in tegenspraak met eerdere volgordes. Ervoor werd een prelude geplaatst, die er niet voor bedoeld was. Een *prelude non mesuré*, zoals Couperin ze schreef die de uitvoering overliet aan de speler en de maatstrepen en notenwaarden achterwege liet.

Wat klinkt het totaal anders op een Italiaans spinet, of op een Duits cembalo of op een Frans clavecin, met diepe klankkast en in de middentoonstemming en niet met de moderne overspannen $a = 442$.

Geldt iets vergelijkbaars ook voor de brieven van Paulus? Stellig. Wie denkt de auteur te kennen, Paulus, de stijl, brieven, de tijd, de jaren vijftig van de eerste eeuw, en de bedoeling, de verkondiging van het christelijke geloof, die schept een lege ruimte voor holle klanken.

Tegenover transparantie plaatst de filosoof Peter Lamarque opaciteit¹. ‘*Reading for opacity*’ betekent proberen te achterhalen, achter een tekst vandaan te halen, waarom een schrijver juist dit schrijft, deze woorden en stijlen hanteert. De schrijver doet zijn verhaal maar wij lopen toch niet als een hond aan de leiband met hem mee? Op welke manier, op welke wijze en met welke handigheid doet de schrijver zijn verhaal? Wat is de opbouw, de structuur van het verhaal, hoe weet de auteur de lezer te sturen, diens blik te richten en zijn gevoelens te prikkelen? Hoe worden de lezer de ogen geopend en hoe slagen de teksten juist erin aan iets voorbij te gaan? Op die wijze willen wij Paulus lezen.

Als Paulus van de redactie het woord krijgt, in het begin van de eerste brief aan de Korintiërs, is dat om uitvoerig te klagen over de twisten tussen de verschillende partijen te Korinthe. Dat waren twisten uit de jaren vijftig van de eerste eeuw, in de havenstad Korinthe, waarin een halve eeuw later in Ephese niemand meer belang stelde. Waarover die twisten gingen wordt in de tekst al evenmin verduidelijkt zoals we evenmin te weten kunnen komen waarover Petrus en Paulus in Antiochië zo heftig botsten.

Dat deed allang niet meer ter zake, maar de redacteur had zelf met zijn geloofsbroeders flink verschil van mening over de verhouding van de Joodse Wet met het geloof in Gezalfde. En die tegenstelling was kenmerkend voor de periode na de catastrofale oorlog van de Romeinen tegen de Joden en de verwoesting van de tempel en de stad, de knechting van het volk. Maar dat waren nog niet de spanningen en tegenstellingen van de dagen dat Paulus optrad.

Om op te kunnen treden in die partijtwisten behoefde de opstellers van de eerste editie gezag, apostolisch gezag. Derhalve begonnen ze hun editie met de verklaring die Paulus destijds had overgelegd bij zijn komst in Ephese: de overeenstemming over de verkondiging en de zorg voor de armen, destijds tussen hem en de leidinggevende apostelen van Jeruzalem bereikt. Op dat concordaat over de zending, op die afspraken berustte de legitimiteit van de verkondiging. Ook in de beide inhoudelijk belangrijke teksten – die over het laatste avondmaal en die over de overwinning op de dood² – beroepen de redacteurs zich

1 P. Lamarque: *The opacity of narrative*, London/New York, 2014.

2 I Korintiërs 11 en 15.

uitdrukkelijk op het gezag hen gegeven: ‘Broeders, ik vestig uw aandacht op de blijde boodschap die ik jullie heb verkondigd, hetwelk jullie aanvaard hebben en waarop ons geloof gegrondvest is’ (...) ‘Ik stel voorop dat ik jullie heb overgeleverd datgene (en in die bewoordingen) dat ik zelf aanvaardde als overlevering.’³

Maar het stak natuurlijk dat het gezag juist door de apostelen van Jeruzalem en Judea was verleend, derhalve werd de tekst hierover verregaand bijgewerkt en daarmee deels op zijn kop gezet⁴, met hatelijke uitvallen naar die leugenachtige aartsapostelen. Bovendien werd een ander tekstje van Paulus uit het verband gehaald en achter het voorafgaande verslag gezet: waarmee de breuk tussen Petrus, die een laffe, verraderlijke rol speelt, en Paulus, in de heldhaftige vastberaden rol, een feit leek.

De brieven, zoals ze door de redactie werden gecomponeerd en gestructureerd, sluiten af met oproepen tot eenheid. De gelovigen wordt op het hart gebonden om niet aan partijzucht toe te geven maar de eenheid te bewaren. Ook die teksten, al dan niet van Paulus, zijn alleen te begrijpen vanuit de latere, rond de eerste eeuwwisseling, gevoerde strijd tussen de oudere, Joodse leden van de geloofsgemeenschap, die vast wilden houden aan de Wet, geboden en geschriften, en de jongere, Griekse al in de vrijheid van het christelijk geloof levende leden van diezelfde gemeenschap. Met de twisten over de verkondiging een halve eeuw eerder, tussen de aanhangers van de apostelen van Jeruzalem, de doperse gezinde groep rond Apollos en de groep rond Paulus, heeft die latere strijd en de daaraan gekoppelde oproepen tot het bewaren van de eenheid van kerk en geloof niet te maken.

Wat wij doen in deze studie over de eerste editie van wat later de ‘brieven van Paulus’ zou gaan heten, is wat Umberto Eco ons leerde: teksten te leren zien als *opera aperta*. Teksten open breken om de betekenis te achterhalen.

Het *Corpus Paulinum* valt niet te lezen als een gesloten blok. Pas wie er oog voor heeft dat meer dan een eeuw na Paulus als een soort tweede appendix de beide brieven aan Timotheüs en die aan Titus verschijnen (waarvan geen woord van de hand van Paulus is) en dat diezelfde redactie zorgt voor de bijvoeging van de drie collectebrieven, met reisplannen en lofprijzingen van juist de Griek Timotheüs en de Romein Titus, achter de reeds eerder uitgegeven brieven en de opname van twee vrouw vijandige teksten, kan de betekenis zien.

³ I Korintiërs 15, 1-3.

⁴ Galaten 1, 13 t/m 2, 14.

Niets daarvan, geld inzamelen, reisplannen en de vrouwen op hun, geringe en zwijgende, plaats in de kerk wijzen, weerspiegelt de waarheid en werkelijkheid van Paulus, maar die van de gestalte krijgende christelijke kerk van de tweede eeuw.

b PAULUS

Succes sust in slaap, verdriet en mislukking laten diepere sporen na, schrijft Tolstoi in het begin van zijn *Anna Karenina*.

Zoals het Joodse geloof in de Eeuwige en Enige, dat ontstond uit een lange geschiedenis van vluchten, geknecht worden, uit het land verdreven worden en gedoemd om in slavernij of ballingschap te leven. Zo verging het ook haar dochter, het christendom. We zouden geloof kunnen hechten aan het verhaal van Handelingen, waar de Geest de apostelen, uit hun angst en schuilplaats in Jeruzalem bevrijdt en hen voortjaagt naar Rome om het geloof in de hele wereld te verkondigen.

Paulus is binnen dat verhaal een geslaagd man, te beginnen met zijn bekeering door een openbaring van Godswege op weg naar Damascus, daarna de geslaagde grote missiereizen in klein-Azië, het visioen dat hem opdraagt naar Europa over te steken en het stichten van geloofsgemeenschappen in diverse Griekse steden, de successen in Antiochië, Ephese, Thessaloniki en Korinthe. De terugkeer naar Jeruzalem en daarna de reis naar Rome: een triomftocht, het geloof verkondigd over de gehele wereld, de Joodse en Griekse streken en steden, en ten slotte, als kroon op het werk, in Rome, de hoofdstad van de wereld. Maar de waarheid en werkelijkheid was zo veel anders.

Paulus werd omstreeks het jaar 12 voor onze jaartelling geboren, waarschijnlijk in Gischala, het meest noordelijke, in de nabijheid van Damascus, gelegen stadje van Galilea. Tijdens de opstanden na de dood van koning Herodes de Grote uitgebroken, werd hij met zijn familie gevangen genomen en op de slavenmarkt verkocht. Tijdens zijn jeugd in Jeruzalem kreeg hij een streng orthodoxe wetsgetrouwe opvoeding en leerschool. Omstreeks zijn veertigste was hij zowel vertrouwde van de meerderheidspartij, de Farizeeër Gamaliël, als van de hogepriester Jozef bar Kaïphas.

Hij speelde een leidende rol bij het oproer van de Nazorener in 27 als vervolger van diens aanhangers in Jeruzalem en Judea en voerde het bevel over terechtstellingen tot Damascus aan toe. En toen koos hij opeens de zijde van de opstandelingen en geloofde aan de opstanding van de Gezalfde Gods. Hij

moest vluchten voor de wraak van de machthebbers. Na drie jaar zocht hij de tegen-hogepriester Simon Kèphas op, die hem vervolgens in ballingschap naar Tarsus stuurde, tot opluchting van de aanhangers van de Gezalfde die hem slechts kenden als hun vervolger.

Pas omstreeks 40 werd hij teruggeroepen en ontving de goedkeuring van de leidende apostelen van Jeruzalem om in Antiochië de geloofsgemeenschap te gaan leiden. Dat leidde echter tot conflicten met het gezag van Jeruzalem. Paulus vertrok voor reizen langs de Joodse gemeentes, eerst in Klein-Azië en nadien in Macedonië en Griekenland. In vele steden, Philippi, Thessaloniki, Berea werd hij al na korte tijd de stad uit geranseld, in Athene werd hij uitgelachen en pas in Korinthe kon hij anderhalf jaar verblijven. Al in het begin van dat verblijf in die havenstad werd hij door de Joodse gemeenschap uit de bijeenkomsten en de synagoge gezet en na de aankomst van de nieuwe Romeinse landvoogd, Gallio, aangeklaagd en in de zomer van 51 (of 52) uit stad en streek verbannen.

Uitgeweken naar Ephese gaf hij enige tijd onderricht in de sportschool van Tyrannos maar na een volksoproer ontkwam hij nauwelijks aan de dood, belandde in de gevangenis en werd daarna ook hier uit de stad verbannen. Hij werd na deze mislukkingen teruggeroepen naar Jeruzalem om verantwoording af te leggen. Het oordeel van Jacobus, de broer van Jezus en leider van de geloofsgemeenschap van Jeruzalem en Judea was hard en bijna een doodvonnis.

Na ook door het volk en de hoge raad aangevallen en aangeklaagd te zijn verdween Paulus van het toneel: eerst onderging hij twee jaar gevangenschap te Caesarea, daarna werd over hem een doodvonnis geveld door Porcius Festus. Dan volgen nog twee jaar gevangenschap in Rome, de verwerping van zijn hoger beroep op de keizer en het vonnis werd ten uitvoer gebracht. Even buiten Rome wordt hij in het jaar 59 onthoofd. Begraven werd hij wellicht iets verder buiten de stad aan een zijweggetje in de buurt van de tweede mijlsteen van de Via Ostiensis. In 846 werd dat graf geplunderd door de Saracenen. Van de aardse resten van Paulus bleef niets over.

Van zijn geestelijke nalatenschap bleef ook niet veel over. Ongeveer een halve eeuw na zijn dood werden in Ephese rondom de eerste eeuwwisseling felle debatten gevoerd vanwege de groeiende tegenstellingen tussen de Joodse en christelijke leden van de geloofsgemeenschap. Welk apostolisch gezag moest erkend worden nu Jeruzalem veroverd en vernietigd was? Wat was de waarde van de belofte aan Israëel gedaan en het verbond dat de Eeuwige met Zijn volk gesloten had? Wat was de waarde van de Wet van Mozes? Twee mannen die we niet bij name kennen en dus verder Anonymus A en B zullen noemen, hielden

toespraken over deze kwesties: Wat is de betekenis van de Wet en van Israël? Wat betekent het geloof in de Gezalfde Gods?

Die preken werden uitgegeven, aangevuld met andere teksten, waaronder bewaard gebleven briefjes van Paulus zestig jaar eerder vanuit Ephese naar Korinthe gezonden. Nu werden ze gebruikt, of ook deels misbruikt, om de bundel teksten op te tuigen met zowel apostolisch gezag als met pastorale raadgevingen. De bundel had veel succes en werd gevolgd door twee aanvullingen, zonder teksten van Paulus maar wel met aan hem toegeschreven brieven. Al in de zomer van 144 verscheen in Rome een tweede editie van wat destijds nog het *Apostolikon* heette, maar nadien als ‘brieven van Paulus’ uitgegeven zou worden.

Deze sterk geredigeerde, gecorrigeerde en redactioneel bewerkte teksten gingen de eeuwen in als de geestelijke erfenis van Paulus. Al omstreeks 245 schreef Origenes van Alexandrië een commentaar op de brief aan de Romeinen, waarvan hij nog wist dat ze niet aan de Romeinen gericht was. In het Latijnse westen werd Paulus bekend door Aurelius Augustinus en werd de interpretatie van elf eeuwen later, van Maarten Luther belangrijk. In de oorlogsjaren 1940/41 hield Karl Barth voordrachten in Basel over de brief aan de Romeinen. In 1956 verscheen die tekst als *Kurze Erklärung des Römerbriefes*. Een buitengewoon boek, maar een tekst waar Paulus zelf weinig van zou hebben herkend of erkend.

C OP HET ONBESCHREVEN BLAD IN HET OCHTENDLICHT

Paulus veroverde de laatste decennia in de moderne filosofie een grote plaats. Ontbrak hij in het begin van de negentiende eeuw bij Hegel nog volledig, op het einde van diezelfde eeuw was hij bij Nietzsche al zeer aanwezig. Hij werd, met voorbijgaan van Christus zelfs min of meer tot de eigenlijke stichter van het christendom uitgeroepen. Als zodanig werd hij een van de belangrijkste gesprekspartners van enkele moderne filosofen, terwijl hem in de kerk vrijwel het zwijgen werd opgelegd door de constante herhaling van steeds weer dezelfde afgesleten woorden en gedachten. Zo eindigt Roger Scruton in *The Soul of the World* met een confrontatie met Paulus⁵.

Een van de meest fascinerende gesprekken die met Paulus werden gevoerd is *Il tempo che resta. Un commento alla Lettera ai Romani* van Giorgio Agamben⁶.

⁵ R. Scruton: *The Soul of the World*. Princeton 2014.

⁶ G. Agamben: *Il tempo che resta. Un commento alle Lettera ai Romani*. Turijn 2000.

Woord voor woord wordt op de meest intensieve en doordachte wijze Paulus te woord gestaan. In zes dagen, als het zes dagen werk der schepping, worden de eerste tien woorden van de Brief aan de Romeinen *ad litteram* gelezen en overdacht. Colloquia die Agamben achtereenvolgens gaf aan de universiteiten van Parijs, Verona, Evanston en Berkeley. Voor Paulus is er een tijd die blijft.

Datzelfde zal Augustinus, de vader van het westerse christendom, herhalen in zijn *Confessiones*. Dat boek begint met de gedachte dat de mens niet zomaar een voorwerp is, toevallig ergens in dit onmetelijke neergeworpen, maar dat we gemaakt zijn door Hem, van Hem afkomstig en geschapen om tot Hem weer te keren (...) *quia fecisti nos ad te et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te*, 'U heeft ons geschapen tot U, en ons hart is onrustig totdat het rust vindt in U.' En het boek eindigt met *Dies autem septimus sine vespera est nec habet occasum*, 'de zevende dag, die zonder avond is en geen ondergang kent.'⁷

Ook Paulus vat deze wereld en werkelijkheid niet op als toevallig of noodlottig maar als *klèsis*, geschapen. *Paragei gar to schèma tou kosmou toutou*, 'want de wereld die wij zien, gaat voorbij.'⁸ Maar wij moeten erin leven *hōs mè*, 'alsof het niets is'. Dat is, zegt Agamben, geen Griekse wijsgerige wijsheid, ongeveer zoals de filosofie van de straat en de markt, de Stoa, leerde: laat het gaan, wat doet het ertoe. Het is de kern van de blijde boodschap, het messianisme, de verkondiging van de komst van de Gezalfde Gods en het Koninkrijk Gods.

Reeds het oudste evangelie, dat van Marcus, begint met die kreet: 'En er kwam een stem uit de hemel: Jij bent Mijn zoon, Mijn veelgeliefde, in Jou heb ik welbehagen.'⁹ En het eerste woord dat de Gezalfde spreekt is: *Peplērōtai ho kairos*, 'de tijd is vervuld, het koninkrijk van God is gekomen, *èngiken*¹⁰.

Dat is hetzelfde dat Paulus in zijn brief aan de Korintiërs onder woorden brengt. Deze wereld, waarin mannen en vrouwen trouwen, waarin verdriet en vreugde is, verlangen, kopen en verkopen, bezit en eigendom, dat gaat allemaal voorbij en het is nu voorbij. Vijf keer achter elkaar hamert hij het erin: *hōs mè, quasi non*, het is voorbij, het is als niets. Het voorbijgaande is voorbij, de tijd is gekomen.

De komst van koninkrijk en Gezalfde Gods liep uit op een triomfantelijke intocht in de heilige stad, het in bezit nemen van de tempel en de zalving tot

⁷ Augustinus: *Confessiones* I 1 en XIII 51.

⁸ I Korintiërs 7, 31.

⁹ Marcus 1, 12.

¹⁰ Marcus 1, 11 en 15.

koning en enkele uren nadien op een mislukking en de dood als een misdadiger aan het kruis. Alles was verloren: *Eloi, Eloi, lama sabaktani*, ‘Mijn God, mijn God, waarom hebt U mij in de steek gelaten?’¹¹ Maar het geloof in Hem bleef. Na drie dagen had Hij het offer aanvaard en, volgens de schriften en zich houdende aan Zijn belofte, de gekruisigde uit de doden opgewekt en in de hemel opgenomen.

Die blijde boodschap verkondigde Paulus: De Eeuwige zal Zijn volk en verbond nooit in de steek laten. De Levende had Zijn zoon gezonden. Zijn aanwezigheid – *parousia* – is blijvend. ‘Wij leven de Heer, wij sterven de Heer.’¹² De uitdrukking van dat geloof is, zegt Agamben, het *hōs mē*, leef en sterf alsof je niet in deze wereldordering van en voor mensen thuishoort maar naar de komst van het koninkrijk Gods. Maar andermaal, wat kwam was niet het koninkrijk maar de mislukking.

Paulus werd door de Joden vervolgd en verdreven in Philippi en Thessaloniki, hij werd gemolesteerd in de haven van Korinthe, gevangen gezet in Ephese en verbannen. En in Jeruzalem werd hij door de broeders veroordeeld, moordaanslagen door de Joden, gevangenschap vanwege de Romeinen en ten slotte de uitvoering van het doodvonnis met het zwaard. Zijn volgelingen lieten hem in de steek¹³.

Maar, erger nog, zeven jaar na zijn onthoofding even buiten Rome brak de oorlog tussen Romeinen en Joden uit. In september 70 werd de heilige stad ingenomen en de tempel verwoest. Had de Heer Zijn volk in de steek gelaten? Zijn koninkrijk kwam dat nog? De situatie, waarin de redactie zich bevond ten tijde van de eerste editie van de weer opgedoken brieven van Paulus, wordt pijnlijk duidelijk aan de hand van de beide brieven, naar men zegt, van Paulus aan de gemeente van Thessaloniki.

Op enkele verzen na zijn beide brieven vrijwel identiek, de schrijver van de tweede brief schreef de eerste over en wilde daarmee over de eerste heen schrijven. Zelfs verzuchtingen als ‘met moeite en gezwoeg hebben wij dag en nacht gewerkt om niemand van u tot last te zijn’ werden keurig herhaald¹⁴. Het ging de schrijver maar om één zaak: de wederkomst van de Heer. In de eerste brief wordt met grote stelligheid de zeer nabije wederkomst, onder bazuingeschal

11 Marcus 15, 34.

12 Romeinen 14, 8. (Waarvan hieronder gezegd zal worden dat het geen tekst van Paulus zelf is.)

13 Handelingen 20, 29-30 en 37-38 en II Timotheüs 4, 16.

14 I Thessalonicenzen 2, 9 en II Thessalonicenzen 3, 8.

van de engelen, als nabij beschreven. In de tweede wordt gemaand tot geduld want vooreerst zal het koninkrijk nog niet komen, er moet in de tussentijd nog veel gebeuren.

Dat is ook wat de redactie van de brieven van Paulus als te overwinnen moeilijkheid zag. Paulus verkondigde de komst en aanwezigheid van koninkrijk en Gezalfde. De redactie besefte dat een en ander nog wel op zich liet wachten. Wrang is dat juist door deze editie van de brieven van Paulus diens verkondiging verloochend werd. In plaats van de hunkering naar het heil en de heftige verkondiging van komst en aanwezigheid van koninkrijk en Gezalfde Gods, met de uitdagende raad om te leven en te sterven *hōs mè*. Alsof vrouw en vriend, kind en huis, bezit en belang er niet meer toe deden, menselijke zaken van een verdwenen wereld nu God zelf Zijn koninkrijk gevestigd had – in plaats daarvan werd er voor Paulus eigenlijk alleen maar plaats ingeruimd om raad en levensregels voor te schrijven over spijswetten, omgang met vrouwen, offervlees en dergelijke kwesties.

Angelpunt van de eerste opzet van de editie van wat later ‘de brieven van Paulus’ genoemd zou worden, is meteen na de openingsscène met de overeenkomst die Paulus sluit met de aartsapostelen te Jeruzalem en de legitimatie van en de opdracht voor zijn zending, gevolgd door het conflict over Wet en Joodse spijswetten te Antiochië. Daarin keert Paulus zich openlijk tegen Kèphas (Simon Petrus) en leest hem de les: ‘Als u, een Jood, op heidense en niet op Joodse wijze leeft, hoe kunt u dan de heidenen dwingen om Joodse zeden te volgen?’¹⁵

Het andere draaipunt is de parallelle opmerking van de redactie in de uiteenzettingen over Wet en geloof in de slothoofdstukken van de brief aan de Galaten: ‘Zegt mij, u die onder de Wet wilt staan, luistert u niet naar de Wet?’ *Legete moi* is nogal dwingend: ‘zeg eens op!’ Het *ouk akouete* is ook scherp: jullie lezen de Wet wel maar begrijpen er niets van.

¹⁵ Galaten 2, 14.